

СОЦІАЛЬНА ТА ЕТНІЧНА СТРУКТУРА ТОРГОВЦІВ ВОЛИНИ В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

У статті зроблено спробу аналізу соціальної та етнічної структури торгівельної верстви Волинської землі та воєводства, вперше класифіковано та означено основні категорії учасників волинської торгівлі у 16 – першій половині 17 ст.

Ключові слова: Волинь, торговці, карайми, шляхта, євреї, гданські купці.

Розширення товарообігу Волині, формування сталих ринків збуту, а також збільшення товарної насиченості волинських ярмарків сприяло появи та подальшому розвитку як суспільного, так і національного диференціювання купецтва, а також інших осіб, що займалися торгівлею.

Традиційно в історіографії зверталася увага на соціальну та національну диференціацію лише єдиної групи осіб, що брала активну участь у провадженні торгівельної діяльності, а власне купецтва. Однак поза межами такого поділу залишено було, з одного боку, мандрівних перекупнів, корчмарів та шинкарів, тобто тих осіб, що відігравали одну з провідних ролей у торгівлі товарами та продукцією міського ремесла в сільській місцевості. Також до цієї групи належить додати фурманів і власників різного роду шинків, стаєнь тощо. Загалом є можливим стверджувати, що в історіографії не звертається увага на ту суспільну групу, яку досить влучно охарактеризував Р.Щигель як поспільство – «*pospólstwo*», «що не має певних характеристик, тобто купці та інші люди, які намагалися знайти утримання без ремесла¹. Крім того, слід відзначити, що на загал бракує юридичних критеріїв, згідно з якими можливим було б вирізнити купців та інших осіб, що займалися торгівлею, з загальної кількості міщанства. Практично заняття торгівлею не є показовим, оскільки майже кожен міщанин був задіяний у торгівлі. Фактично торгували як крамарі, що пропонували широкий асортимент товарів, так і ремісники, що користувалися з кожної можливості продати свої вироби, і навіть багаті міщани, що суміщали торгівлю з ремеслом та орендою².

Помітна у джерелах відсутність т.зв. «торгового люду» – купців та перекупнів у малих осередках товарообміну, починаючи від XVI і до середини XVII ст., вимагає пошуку відповіді на головне питання: хто займався торгівлею на селі? На наш погляд, дане питання є досить суттєвим, принаймні беручи до уваги рільничу форму господарства селянина, через що він не міг постійно займатися торгівлею. Отже, є можливим припустити, що сільські товари, а зокрема продукція малих виробників із села, потрапляла на міський ринок до великих оптових купців за допомогою посередників. Подібним же чином й міські товари потрапляли до сільського покупця.

Досить часто таким посередником виступали сільський шинок або корчма – єдине місце, де селянин міг замовити та придбати певні необхідні та дефіцитні на селі товари. Фактично, корчма становила центр суспільного життя села, а отже, корчмар у своїй діяльності щоденно мав справи з селянином. Корчма, як і броварня, становила інтегральну частину землянських маєтностей, що досить часто знаходилися в єврейській оренді. Наприклад, в інвентарі т.зв. «подільських маєтностей» князів Острозьких з 1615 р. зазначено, що на 129 населених пунктів корчмарі були лише в 14 (11%)³. В іншому інвентарі маєтностей князів Острозьких – міста Степані з навколишніми селами – з 57 населених пунктів корчми існували лише у 8 (14%)⁴. Не меншу роль відігравали й міські корчми. Тільки в 1552 р. у Луцьку зазначено існування 26 корчмарів, що шинкували у власних будинках, 18 – у винайнятих, 24 не мали жодного приміщення і займалися тим, що скупували пиво та мед бочками й далі продавали на розлив⁵.

З іншого боку, в історіографії не звертається увага на шляхту (до цієї категорії також залучаємо магнатів і вище духовенство Волині, які активно займалися торгівлею товарами сільського та лісового господарства), яка вже від початку XVI ст. і далі щораз активніше починає займатися торгівлею. При цьому шляхта не зважала на відповідну сеймову постанову, згідно з якою шляхтич-купець мав втратити шляхетство: «*ma tracić praeogativam nobilitatis*»⁶. На думку Є. Тазбіра, в Речі Посполитій «група занять негідних шляхтича була дуже широкою, натомість бракувало тут «*noblesse de robe*» або «*gentry*», які займалися б купецькою чи банкірською справою»⁷. Приєднання Волині до європейського товарообміну, а зокрема до торгівлі збіжжям, лісовими товарами та худобою, сприяло формуванню нової суспільної структури, тобто, крім професійних купців, у далекосяжній торгівлі, в ролі купців та поручителів⁸, починають все активніше брати участь виробники, основну масу яких якраз і складала шляхта⁹.

На Волині активне ангажування шляхти до торгівлі спостерігається вже у 30-50-х рр. XVI ст. Наприклад, про це свідчать контракти на поставку попелу з лісів у маєтностях князів Федора та Дмитра Сангушків. За період від 1536 по 1553 рр. з цих лісів вислано щонайменше 2400 лаштів попелу. Покупцем лісового товару, згідно з даними контрактів, були головню купці-євреї: Якоб Шимонкович з Любліна (1536 р.), Герц з Влодави (1537 р.), Рамайт Мошкович з Белза (1540 р.), Рубін Докторович з Бреста (1545-1546 рр.), Госко Корчич (1546, 1552 рр.). Окрім вище згаданих купців, з князями Сангушками у сфері продажу лісових товарів співпрацював також луцький вїйт Іван Борзобогатий зі своїм братом Олехном¹⁰.

При цьому слід мати на увазі, що на коронних землях процес ангажування шляхти до торгівлі почався набагато раніше, а саме після конституції 1496 р., якою було запроваджено звільнення від сплати прикордонного мита-«цла»¹¹ з товарів, що вивозилися зі шляхетських маєтків і навпаки. Про участь шляхти в торгівлі також свідчить конституція 1550 р., що звільнила привілейовані стани від сплати митних, і т.зв. «цельних»

оплат, повідомлення цельників, праці публіцистів та економістів XVI ст. (А.Гостомського, А.Фрич-Моджевського, С.Заремби та інших)¹².

Окрім шляхти, в торгівельній діяльності також брали участь міщани та купці-євреї. На Волині на провідних ролях, зокрема у XVI ст., була родина луцьких купців Борзобогатих-Красенських, а також брестський єврей Авраам Єзофович Ребчикович. Власне Ребчиковича було нобілітовано в 1495 р. як шляхтича гербу Леліва – «szlachcic de Leliwa», – але при цьому він продовжував активно займатися не лише орендою волинських цел і мит, але й торгувати на теренах як Волині, так і Корони¹³.

У сучасній історіографії дослідження торгівельних взаємин і поділу купецтва проблеми соціальної та національної диференціації торгового люду практично не розглядалися. Єдиним, хто звернув увагу на ці питання, був Я. Малецький, який, досліджуючи торгівлю худобою, окреслив дві основні групи торговців: купців-міщан і шляхту¹⁴. Однак на нашу думку, найбільш вдалим є поділ осіб, що займалися торгівлею на теренах Волині в XVI – першій половині XVII ст., на п'ять груп:

- 1) магнати та духовенство;
- 2) середня та дрібна шляхта у ролі факторів не лише магнатів, але й, часом, багатих купців;
- 3) купецтво (*sui generis*);
- 4) ремісники, що займалися продажем своїх товарів;
- 5) корчмарі, фурмани та інші особи, основний прибуток яких залежав від роздрібною торгівлі.

Повертаючись до купецтва як такого, необхідно зазначити, що більшість дослідників виділяє три основні групи осіб, що займалися торговою діяльністю: велике, середнє та дрібне купецтво. Чеський дослідник Я. Малецький вважає, що тільки до великого купецтва у досліджуваний час є можливим віднести поняття «купецтво», оскільки під цією дефініцією в джерелах розглядаються, в основному, купці, що займалися далекосяжною торгівлею, яка вимагала певних зусиль при транспортуванні (віск, шкури, худоба, збіжжя, лісові товари)¹⁵. Таким чином, до середнього купецтва залічені були дрібні крамарі та багаті ремісники, що займалися самостійним продажем своїх товарів. Також до цієї групи включено було осіб, що в межах одного повіту або воеводства займалися сталою торгівлею товарами, які не займали багато місця у крамниці і не були тяжкими чи масивними. Врешті під поняттям «перекупень» розумілося дрібне купецтво, що виживало за рахунок роздрібною торгівлі та продажу недорогих товарів як в межах одного міста, так і в навколишніх селах.

Загалом, є можливим вказати на той факт, що на Волині в ранньомодерну добу диференціація купецтва відбувалася як в переносному, так і в прямому значенні. Для прикладу, багатші купці займали торгові приміщення в ратуші, бідніші – т.зв. «купчики» та «крамарі» – в будинках навколо торгової площі, перекупні торгували з лавок, врешті найбідніша частина купецтва, що складала не більше 12-14% від загальної маси купецтва

в населеному пункті, торгувала з тимчасових лавок-буд або возів. Особливо яскраво даний поділ відображають митні такси та інвентарі. Наприклад, у інвентарі міста Кременця 1563 р. вирізнено було наступні групи торговців: купці, що торгували шовком (платили по 4 гроші), купці, що торгували сукном та іншими речами (платили по 2 гроші), корчмарі та дрібні перекупні (по 1 грошу)¹⁶. В Луцьку за змішаним критерієм (до уваги взято як наявність помешкань, так і сплата податків – В.Б.) поділ купецтва мав дещо інший вигляд: купці, що торгували у своїх власних торговельних приміщеннях (платили по 30 грошів), купці, що орендували приміщення (платили по 17 грошів). Щоправда при цьому певну окрему групу становили купці, що торгували сукном і сплачували по 20 грошів чиншу¹⁷.

Врешті до категорії купців є можливим долучити посередників, послугами яких користувалися багатші купці для залагодження своїх інтересів в інших містах. Торгова діяльність на широку руку вимагала від купця винайму чисельної групи довірених осіб, яким можна було довірити товар і гроші для провадження певної трансакції на користь купця-патрона¹⁸. Фактично мова йде про факторів. Більш-менш кожна міська філія підприємства багатого купця мала у своєму активі по кілька постійних факторів, що працювали на неї. При цьому слід зазначити, що часом у ролі факторів виступали менші купці та купці-клієнти. Так, наприклад, у середині XVII ст. фактором торгового підприємства Самуеля Едвардса з Торуня був Арон – єврей з волинського Берестечка, який підтримував сталі контакти з замойською, люблінською та пулавською філіями фірми Едвардса¹⁹. В 1599 р. кременецький єврей Давид Якубович був довіреною особою купця з м. Кракова – Мойзеша Фелікса²⁰. У 1594 р. луцькі євреї Ілля Гошкович та Мошко Болоховець надали довіреність луцькому караїму Шльомі Левієвичу на отримання боргу з гданського купця Яхима Рунге²¹.

Як свого часу досить вдало зазначив Г. Самсонович, кожна з вказаних вище груп не була сталою та юридично замкненою соціальною групою²². Яскраво це відображає найбагатша частина купецтва. Провадження далекосяжної торгівлі завжди було пов'язано зі значним ризиком, небезпекую на торгових шляхах і гостинцях, локальними конфліктами у шляхетському середовищі (т.зв. домові війни), епідеміями та хитанням ринку. Ці чинники в будь-який момент могли призвести до значної заборгованості та втрати товару і, внаслідок цього, до втрати купцем свого соціального статусу та переходу до категорії «крамарів» або «перекупнів». У 1577 р. до луцького гродського суду звернувся варшавський купець Мельхіор Вальбах з позовом проти князя Григорія Сангушка-Коширського та його опікуна князя Костянтина Острозького, які заборгували 6 тис. злотих єврею Юську з Городла. Власне через цей борг останній змушений був оголосити себе банкрутом²³. У 1581 р. через діяльність луцького вїта Матвія Єло-Малинського втратив 175 талярів купець зі Стамбулу²⁴. В тому ж році купець Ян Больман у Луцьку вніс до місцевих гродських книг свідчення, що серадзький воевода Ольбрахт Ласький заборгував йому 89466 коп. та 40 грошів литовсь-

ких²⁵. Очевидно, що говорити про втрату багатим купцем свого статусу стає можливим лише після серії товарно-грошових втрат.

Підсумовуючи, слід вказати на те, що інвентарі міст і містечок недостатньо відображають структуру купецтва. Більш того, сама наявність купецтва у міських осадах документована фрагментарно. Оскільки в приватних містах купці не були обтяжені якимись спеціальними податками на користь власника, то в інвентарях їх вирізняли лише тоді, коли не подавалися прізвища. Таким чином, є можливим зазначити, що провадження торгової діяльності навіть на досить високому рівні ще не вказувало на повну професійну спеціалізацію. Тобто у приватних містечках Волині звичайною нормою було поєднання торгових і аграрних занять. Так, наприклад, у 1635 р. в заяві-юраменті острозького бурмістра Ониська Романовича серед усіх ремісників цього міста вказано було також і 17 перекупців, що торгували сіллю, та 2 аптекарі, що займалися лише продажем лікарського зілля²⁶. Натомість не згадують про купців, наприклад, інвентарні описи Заслава, Славутина та Шепетівки з 1630-х рр.²⁷, хоча очевидно, що торгівці мешкали та провадили свою діяльність у цих містах.

На думку Г. Самсоновича, ознакою соціального статусу купця була, до певної міри, його приналежність до етнічної, зокрема до етнічно-релігійної, групи²⁸. Однак розглядаючи поділ купецтва згідно з етнічно-релігійною теорією, не можна не звернути увагу на той факт, що на Волині в XVI – першій половині XVII ст. основну роль відігравала ідентифікація особи не за етнічною, а за релігійною приналежністю. Зокрема, поділ купецтва виглядав таким чином: іудеї, караїми та християни. Характерно, що на відміну від інших міст коронних воєводств, на Волині слабо помітний внутрішній поділ у середовищі купців-християн на католиків і православних. Можемо припустити, що такий стан речей виникав як з більшої релігійної толерантності населення Волині, так і з того фактору, що впродовж значного часу ці терени були одним з найважливіших осередків православ'я. Отже, ми можемо стверджувати, що Волинь жила своїм власним життям, не зазначаючи масових сутичок та етнічно-релігійних антагонізмів, а партикуляризм Волинської землі, особливо помітний у період приналежності до Великого князівства Литовського, після приєднання до Корони не лише не послабився, а скоріше щоразу все більше посилювався²⁹.

Як уже неодноразово зазначалося в історіографії, провідне місце в торгівлі утримували купці-євреї, творячи при цьому досить специфічну станову групу в устрої давньої Речі Посполитої³⁰. Незважаючи на те, що більшість єврейського населення проживала у містах та містечках і виконувала всі основні міщанські функції, однак формально євреї не належали до стану міщан.

Уже наприкінці XV ст. представники міщанства та духовенства виступають з неодноразовими зверненнями щодо обмеження торгової діяльності євреїв лише до участі в торгах і ярмарках. При цьому вказувалося, що єврейські купці є не місцевими, а прийшлими, а отже не можуть користу-

ватися усіма правами та привілеями даного населеного пункту. Крім того, неодноразово піднімалося питання про обмеження чисельності євреїв у містах³¹. Також зверталася увага на спроби заборонити євреям провадити будь-яку роздрібну торгівлю, а також оптову торгівлю золотом, сріблом, дорожчими каміннями, дорогим сукном, ліками, алкоголем і деякими споживчими товарами³². Врешті міщани-християни намагалися витіснити євреїв на найбільш периферійні ділянки в міському просторі.

Євреї, натомість, завжди прагнули володіти будинками, розташованими якнайближче до центру торгового життя міста – ринкової площі. Досягти цього купцям-євреям вдавалося, головним чином, на теренах приватних містечок, власники яких часом відверто фаворизували євреїв³³. Для прикладу, в 1616 р. у Ковелі з 42 будинків і халуп, розташованих навколо міського ринку, 23 будівлі належали євреям³⁴, у 1620 р. в містечку Берездів з 29 приринкових будівель 8 належало євреям³⁵, у 1637 р. в містечку Славутин з 34 будівель навколо ринку 22 належало євреям³⁶. Загалом, на Волині період з кінця XVI до середини XVII ст. є часом найбільш інтенсивного розвитку єврейського осадництва у приватних містах. Досить яскраво цю тенденцію охарактеризував польський дослідник П. Фіялковський, вказуючи, що загалом міщанство у приватних містах було слабким, і власне тому власник міста, розраховуючи на господарче поживлення та зростання прибутків, визначав євреям доволі вигідну позицію в міському просторі. При цьому євреї отримували місця значно ближчі до ринкової площі, ніж це було в королівських містах (Володимирі, Кременці, Луцьку) або давніх приватних містах з уже усталеним міським простором (Заслав, Ковель, Корець, Острог тощо)³⁷. У більшості великих і середніх міст Волині віддавна існували етнічні єврейські вулиці-квартали. Наприклад, у Луцьку та Кременці це була вулиця Жидівська («Żydowska»), в Острозі – вулиці Стара та Нова Жидівська, що починалися від ринкової площі: «która się poczyna z rynku»³⁸.

Однією з основних причин послаблення неєврейської частини купецтва був постійний відтік найбільш професійних її представників. Як доречно зазначив І. Шипер, «що більше вправний купець, нагромадивши статок, залишав лікоть і вагу та розпочинав процес набуття шляхетства, аби по найбільшій разом з капіталом увійти до середовища земянства»³⁹. Щоправда така ситуація була характерною для купецтва, що займалося далекосяжною торгівлею, базованою на численних привілеях, оренді цел і міських мит, лихварстві тощо. Тобто, це фактично це було характерно для найбагатшого купецтва, що складало не більше 4% від загальної кількості купців⁴⁰. Зовсім інші риси є можливим спостерігати в середовищі єврейського купецтва, яке після повернення до Великого князівства Литовського на початку XVI ст. було передано з-під міської юрисдикції до воеводської⁴¹.

Значний відсоток єврейських прибутків становила оренда або держава не лише маєтків, але й цільних комор. У залежності від розмірів і значення оренди євреї керували неї особисто, з членами своєї родини або застосовуючи систему суборендарів і численної групи помічників, писарів і т.д.⁴² З

цієї точки зору ми можемо постулювати, що якщо для діяльності купців-християн характерним був індивідуалізм (що дозволяє доволі чітко окреслити кількість купців-християн у місті – В.Б.), то іудеї діяли на засадах корпоративізму: навколо багатого купця-єврея скупчувалася значна кількість його факторів, слуг і єврейської бідноти. Власне цей спосіб провадження діяльності створює певні проблеми при визначенні докладної частки участі євреїв у міській торгівлі. Для прикладу, в 1595 р. у контракті турійського єврея Абрамки вказано було, що дану угоду він уклав не особисто, а у спілці з іншими євреями. Як і в більшості подібних документів, дефініції «інші», «товариші його» використовувалися щодо дрібних агентів, корчмарів, торгових посередників, зокрема до тих євреїв, які знаходилися в економічній і соціальній залежності, через систему кагальної організації, від старших єврейських общин⁴³. Загалом, на думку С. Борового, до торгівлі було zaangażовано щонайменше 80% єврейської популяції міст Волині⁴⁴.

У 1569 р. в Луцьку торгувало 39 євреїв, в Кременці – 67⁴⁵. На початку XVII ст. у Деражні купцям-євреям належало 25 димів, у Степані – 70, у Озерянах – 6, у Бережниці – 41, у Ковелі – 80, у Корниці – 13⁴⁶. Якщо б із загальної кількості купців-євреїв відрахувати частину найбагатших купців, то теоретично можна вирахувати кількість дрібних і середніх купців. Підставою для таких обрахунків є співзалежність, встановлена для купецтва коронних міст XVI – першої половини XVII ст. польським дослідником Г. Самсоновичем. Зокрема, він вважає, що середнє купецтво зазвичай не перевищувало 30 %, а дрібне – 50-60 % від загальної кількості міщан. Таким чином, у період від 1600 по 1650 рік середнє та дрібне єврейське купецтво, наприклад, у Костянтинові складало 6,6 та 13,2 % від загальної кількості міщан, у Ковелі – 5,7 та 11,4 %, у Муравиці – 5,1 та 10,2 %, у Дубно – 3,6 та 7,2 %⁴⁷.

Цілковито іншу ситуацію можна простежити на селі. Купці-євреї були, зазвичай, єдиними спеціалістами не лише в галузі товарно-грошових відносин, але й у цілій локальній торгівлі. Саме через це євреїв, незалежно від їхнього майнового статусу, підтримували власники різних населених пунктів, а також державна та домініальна влада⁴⁸.

У більшості інвентарних описів міст і сіл Волині євреї не відображаються як купці, а лише згадуються в окремому пункті. Власне цей нюанс дозволяє доволі докладно обрахувати кількість купців-християн. Так, наприклад, у 1577-1583 рр. у Костянтинові торгувало 20 купців, у Острозі – 32, у Степані, Красилові та Володимирі – по 10, у Луцьку – 43, у Звягелі – 50, а у Кременці – 26⁴⁹. Загалом у всьому Волинському воеводстві, згідно з підрахунками О.Яблоновського, в 1569 році було не менше 3200 купців-християн⁵⁰.

Починаючи з кінця XIII – початку XIV ст., у землях руських, а зокрема на Волині з'являються професійні купці, спеціалісти в галузі далекосяжної торгівлі. Передусім це були німці, вірмени та волохи, що брали активну участь у транзиті товарів через свої терени. Рентабельність торгівлі збіж-

жям і лісовим товаром з Волині спричинила наплив у цю землю не лише підприємців, які займалися міжнародним товарообміном, але й торгового капіталу та інвестицій⁵¹. Як один з багатьох прикладів є можливим тут навести факт конфіскації в 1577 р. у містечках Корець, Межиріч і в селі Буда Сміховська попелу, що транспортувався т.зв. гданським купцем – «kursom gda skim»⁵². У 1595 р. в Луцьку діяли: Ян Касацький – фактор гданських купців⁵³, купці Яхим Рункг та Рейзнер з Гданська⁵⁴.

Привілеї польських королів і великих князів литовських створили вигідні умови для діяльності багатих іноземних підприємців. У результаті цього в структурі волинського купецтва з'явилася певна категорія осіб, яких ми умовно можемо окреслити, як купців гданських. До неї належали англійські, шотландські, німецькі та голландські купці, зокрема ті особи, що приїжджали у справах торгівлі на Волинь, зокрема з Гданська, і певний час проживали на досліджуваному терені. Різного роду юридичні переваги, зокрема привілеї, надавали приїжджим вищий суспільний статус, що очевидно значно вирізняло їх із середовища місцевого купецтва. Зрозуміло, що така ситуація викликала численні соціальні конфлікти між багатими представниками міської влади, приїжджими та місцевими мешканцями⁵⁵.

«Гданські купці» з'являються на волинських теренах уже на початку XVI ст. і займаються в основному торгівлею лісовими товарами, часом також ангажуючись до торгівлі худобою та збіжжям. Однак уже наприкінці XVI ст. вони починають висилати своїх представників вгору по р. Вісла та Буг, вглиб краю, з метою укладання контрактів на поставки збіжжя чи поташу, які закуповувалися «на пню», виплачуючи при цьому значні задатки. Саме подібним чином у 1607 році діяв гданський купець Георг Гейне⁵⁶.

Лише деколи джерела занотовують національну приналежність того чи іншого «гданського» купця. Для прикладу, в більшості існуючих архівних документів відомий на Волині купець Даніель Гаврат (Hawrat, Gawrat) виступає як гданський купець, і лише в контракті від 1621 р., укладеним з князем С. Любомирським, вказується, що цей купець походив з Англії⁵⁷. В 1572 р. поташем на Волині торгував німецький купець – «niemiecki kupiec» Фрейтак⁵⁸.

Згідно з даними львівської дослідниці Р. Шиян, на Волині активно займалися торгівлею вихідці з далекої Шотландії. Зокрема, у 1605 р. в Острозі торгували шотландці Якуб Рид і Альберт Валасі, в 1646 р. – Вільгельм Екмін. У Вишневці в 1631 р. худобою торгував шотландець Вільгельм Нор⁵⁹. Переважно ці та інші купці-шотландці були агентами-факторами, що приїжджали на Волинь у справах своїх багатших родичів. При цьому лише невелика частина купців-шотландців займалася торгівлею іншими товарами (худобою, сукном тощо) поза головним своїм заняттям – торгівлею збіжжям і продукцією лісового господарства. В 30-х роках XVII ст. в Корці шпихліри тримав купець-шотландець з Замостя Вільгельм Бухен⁶⁰. Висока міграційна рухливість шотландців спричинилася до того, що вже в 1551, 1562/1563, 1565, 1594 роках було видано низку королівських едиктів

і постанов у сеймових конституціях, спрямованих проти торгової діяльності купців-шотландців⁶¹.

Врешті останню категорію з-посеред волинського купецтва становили невеликі за кількістю етнічні громади – караїми, вірмени, греки.

Однією з найбільш явних і розповсюджених у торговому житті руських земель етнічно-релігійних груп були вірмени. Розквіт вірменських общин припадає на період XV–XVI ст., хоча деякі з них утворилися ще в часи середньовіччя, наприклад у Володимирі та Луцьку. Зокрема, в середині XVI ст. в Луцьку занотовується існування вулиці Вірменської⁶². Про існування вірменської колонії в Луцьку також говорить кондак католикоса Теодороса з 1384 р.⁶³ Цю ж інформацію підтверджував і вірменський хронікар Симеон Ліхачі, котрий стверджував, що колись у Луцьку мешкало 800 вірменських родин⁶⁴.

У середині XVI – на початку XVII ст. невеликі вірменські общини утворилися в Дубно, Костянтинові та Кременці. Самі вірмени належали до кіл найбільш заможних купців-імпортерів дефіцитних східних товарів. Їхній окремішності також сприяли наявність власного общинного самоуправління, судової та релігійної автономності. Досліджені архівні джерела дозволяють стверджувати, що вірмени зазвичай були заангажовані до східної торгівлі, зокрема, утримували постійні торгові контакти зі своїми родичами зі Львова та Кам'яця, рідше з вірменською колонією в Криму (Каффа) та молдавськими вірменами. Належить тут вказати на виняткову роль вірменів у торгівлі з Москвою, оскільки лише в московському напрямку не тільки в торгових стосунках Волині, але й цілої держави була заборонена участь євреїв. В основі такої ситуації лежать суворі заборони зі сторони великого князя московського на в'їзд євреїв на терени Московської держави. Власне через це торгівлю з Москвою, крім купців-християн, займалися також і вірмени. Для прикладу, в 1561 р. на митній коморі в Дубровиці звільнення від сплати мит і цел отримали разом з турецькими купцями й вірменські⁶⁵.

Поряд з вірменами окрему групу, що визначалася активною роллю в орієнтальній торгівлі, в містах Волині становили караїми. Як зазначив свого часу Є. Тишкевич, якщо євреї та вірмени були передусім купцями, татари – ремісниками, то караїми в той час займали посередню позицію⁶⁶. Караїмів на Литву, а разом з тим і на Волинь привів з Криму, найправдоподібніше ще в 1398 р., великий князь литовський Вітовт⁶⁷. У XV ст. караїмська община з'являється у Луцьку, який незабаром стає одним з найважливіших караїмських центрів. Принагідно слід зазначити, що кількість караїмів на Волині завжди була незначною. Для прикладу, в 1552 р. у Луцьку зафіксовано проживання лише 25 караїмських родин, що мешкали переважно вздовж вулиці Караїмської⁶⁸. Разом з ремеслом караїми займалися часом і купецькою справою, в якій найбільших прибутків їм приносило посередництво в торгових контактах з Туреччиною та Кримом. Наприклад, у 1583 р. луцький караїм Марко Шмойлович крім іншого займався продажем т.зв. татарських коней⁶⁹.

Групами нетиповими для волинських міст від середини XV до середини XVII ст. були татари, цигани та греки. Осаджені поблизу панського двору або у передмісті (наприклад, під Острогом вже від 1508-1512 років існувало т.зв. Татарське передмістя – за брамою Татарською⁷⁰ – В.Б.) татари головно займалися ремеслом або військовою службою в приватних хоругвах волинських магнатів – Острозьких і Вишневецьких⁷¹. Маючи невизначений юридичний статус, не маючи права входити до цехів, татари, правдоподібно, прагнули оселитися в малих приватних містечках. На початку XVII ст. в Острозі мешкало близько 57 татарських родин, а в Полонному татари посідали 30 дворів⁷². Участь татар у волинській торгівлі не визначалася якимсь великим розмахом. У спорадичних джерельних згадках вони розглядаються найчастіше як особи, що практикували транспортні послуги, а також розводили та продавали коней.

У містах і селах Волині як в середині XV, так і в середині XVII ст. можна було зустріти ще багато інших етнічних груп з певним юридичним статусом. Належали до них цигани. Дискриміновані та позбавлені повноти прав, цигани визначалися кочовим способом життя. Однією з основних галузей їхньої діяльності була торгівля кінями та краденими речами. Наприклад, у 1577 р. циган Ян «з *блажковы торчинское руды*» виміняв коня у Мартіна – слуги луцького земського підсудка Остафія Сокольського⁷³, в 1631 р. у Володимирі острозький циган Ян Кгалушович виміняв коня у мешканця володимирського передмістя Олешки Коробейника⁷⁴.

Поруч з циганами належить згадати й про відому грецьку колонію, що існувала в Острозі ще в середині XVI ст.⁷⁵, та про грецьких купців, що час від часу приїжджали на Волинь. Наприклад, 25 березня 1577 р. до луцьких гродських книг було внесено скаргу про пограбування купця Івана Грека з Константинополя⁷⁶. В 1609 р. в м. Олика певний час проживав та діяв купець-грек Антон Корбель⁷⁷.

Узагальнюючи, є можливим стверджувати, що в більшості випадків ці малі, часом досить нетривалі меншості (напр. іноземні купці, що перебували в тому чи іншому місті лише тимчасово – В.Б.), підлягаючи швидкій асиміляції, не могли відіграти великої ролі в щоденній торгівлі на Волині. Зокрема, тому, що їхня діяльність головно була зосереджена навколо великих ярмарків. Яскравим прикладом тут можуть бути турецькі купці, які неодноразово приїжджаючи до Волині і певний час проживаючи на її теренах, тим не менше не створювали у волинських містах якоїсь сталої етнічної спільноти.

Примітки

1. Szczygiel R. Konflikty społeczne w Lublinie w pierwszej połowie XVI wieku. – Warszawa, 1977. – S. 29: «*communitas que contubernia hoc est czechow non habent, ut sunt mercatores et alii homines sine artificio et contubernio victum querentes*».

2. Bidwell-Holdys S. Kupcy w siedemnastowiecznym Tarnowie // *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*. – 1975. – Т. XXX, nr 2. – S. 221; Czacharowski A. Ze studiów nad strukturą społeczną mieszczaństwa toruńskiego na przełomie XIV/XV w. // *Acta UNC. Historia IX*. – 1973. – Zesz. 58. – S. 92, 94-96.
3. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка. Відділ рукописів. – Ф. 91 «Радзимінського». – Спр. 39/1.
4. Там само.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – М.С. Грушевський. К., 1991. – Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV – XVII віків. – С. 108.
6. Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijaryw w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 / Wyd. J. Ohryzko. – Petersburg, 1859. – Т. II. – S. 382.
7. Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty. – Warszawa, 1978. – S. 10.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Київ (Далі – ЦДІА-УК). – Ф. 25 «Луцький градський суд». – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 413зв.
9. Samsonowicz H. Dobre i złe dzielnice małych miast w Polsce w XV – XVI w. // *Miasto – region – społeczeństwo*. – Białystok, 1992. – S. 34.
10. Archiwum Państwowe w Krakowie. Oddział I na Wawelu. – Archiwum Sanguszków (Далі – АРК. AS). – Teki rzymskie. – Teka III, sygn. 56; teka IV, sygn. 14; teka V, sygn. 31, 43, 52; teka VI, sygn. 40; teka VII, sygn. 6, 41, 71, 81; teka VIII, sygn. 37; Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / Wyd. B. Gorczałak. – Lwów, 1890. – Т. IV. – S. 420-421.
11. Розгляд і визначення термінів, пов'язаних з розвитком митної системи на волинських теренах у XVI – першій половині XVII ст., а зокрема дефініцій «цдо» та «мито», дивись в: Берковський В.Г. Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV – першій половині XVII ст. // *Вісник Академії митної служби України*. – Дніпропетровськ, 2006. – № 1 (29). – С. 120-133; Його ж. Структура адміністративних комор целних і митних на Волині од XVI до полову XVII wieku // *Nad społeczeństwem staropolskim*. – Białystok, 2007. – t.I: Kultura – Instytucje – Gospodarka w XVI–XVIII stuleciu / red. K.Łopatecki, W. Walczak. – S.321-338; Його ж. Wołyń w systemie celnym Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej (XVI – połowa XVII wieku) // *Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*. – Toruń: WN UMK, 2009. – Т. 1/2009. – S.217-234.
12. Gierszewski S. Magnaci i szlachta jako zawodowi kupcy-przewoźnicy w XVI – XVIII wieku // *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych (Далі – RDSG)*. – 1986. – Т. XLVII. – S. 1-12.
13. Бершадский С.А. Аврам Езофович Ребчикович, подскарбий земский, член рады великого княжества Литовского. – К., 1888. – С. 74; Schiper I. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. – Warszawa, 1937. – S. 49.
14. Małecki J. Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku. – Warszawa, 1963. – S. 32.
15. Macek J. Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526). – Praha, 1992. – Т. 1: Hospodářská základna a královská moc. – S. 113.
16. Грушевський М.С. Історія України-Руси... – С. 135.
17. Там само. – С. 106-107.
18. ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 350 зв.; Спр. 48. – Арк. 373 зв.; Спр. 53. – Арк. 413зв.

19. Wojtowicz J. Toruńskie przedsiębiorstwo handlowe Samuela Edwardsa w XVII wieku // RDSG. – 1952. – Т. XIV. – S. 214.
20. ЦДІАУК. – Ф. 21 «Кременецький гродський суд». – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 225зв. – 226.
21. Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 776зв.
22. Samsonowicz H. Grupy etniczne w Polsce XV wieku // Ojczyzna bliższa i dalsza. – Kraków, 1993. – S. 461, 464, 466.
23. ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 511.
24. Там само. – Спр. 25. – Арк. 110.
25. Там само. – Спр. 25. – Арк. 150-150 v.
26. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В. Атаманенко // Историчні джерела, т. I. – Острог, 2004. – С. 335.
27. APK. AS. – Sygn. 64/12-13; sygn. 127/1.
28. Samsonowicz H. Grupy etniczne w Polsce XV wieku. – S. 461, 464, 466.
29. Zajaczkowski S. Wołyń pod panowaniem Litwy // Rocznik Wołyński. – Rywno, 1931. – Т. II. – S. 16.
30. Leszczyński A. Sytuacja prawna żydów ziemi bielskiej od końca XV do 1795 r. // Biuletyn Żydowskiego Instytutu historycznego (Далі – BŻIH). – 1975. – Nr 4. – S. 32-33.
31. М. Горн вказує, що «на Поділлі, Волині та Наддніпрянській Україні було багато міст, у яких існувала цілковита заборона на проживання в них прихильників юдаїзму або існували поважні обмеження на господарську діяльність юдеїв». – Horn M. Stan i potrzeby badań nad stosunkami żydowsko-ukraińskimi w dawnej Rzeczypospolitej i podstawa źródłowa do tego zagadnienia // BŻIH. – 2000. – Nr 4. – S. 467.
32. Horn M. Dostawcy dworów królewskich w Polsce i na Litwie za ostatnich Jagiellonów 1506-1572 (ze szczególnym uwzględnieniem dostawców żydowskich. Część I // BŻIH. – 1989. – Nr 2. – S. 9-10.
33. Fijałkowski P. Lokalizacja obiektów użyteczności gminnej w zespołach miejskich pogranicza Wielkopolsko-Mazowieckiego w XVI-XVIII w. // BŻIH. – 1998. – Nr 3. – S. 77.
34. Заєць А.Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. / А.Є. Заєць. – Львів, 2003. – С. 124.
35. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування і передмова І. Ворончук. – Київ-Старокостянтинів, 2001. – С. 208.
36. APK. AS. – Sygn. 64/13, k. 53, 55.
37. Fijałkowski P. Lokalizacja obiektów użyteczności gminnej... – S. 79.
38. Janeczek A. Ulice etniczne w miastach Rusi Czerwonej w XIV – XVI wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (Далі – НКМ). – 1999. – R. 47, nr 1/2. – S. 135; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. – Warszawa, 1913. – S. 97, 100.
39. Schiper I. Dzieje handlu żydowskiego. – S. 24.
40. Центральний державний історичний архів в м. Львів (Далі – ЦДІАЛ). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 877; Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 31.
41. Goldberg J. Dzieje Żydów w dawnej Rzeczypospolitej – próba syntetycznego spojrzenia // Między wielką polityką a szlacheckim partykularzem. – Toruń, 1993.

- S. 341-342; Leszczyński A. Sytuacja prawna żydów. – S. 32.
42. Horn M. Działalność gospodarza i pozycja materialna Żydów czerwonoruskich w świetle lustracji i inwentarzy z lat 1564-1570 // ВЗІН. – 1972. – № 2. – С. 21; ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 250, 250зв., 251зв.
43. Боровой С.Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины/ С.Я. Боровой // Исторические записки. – 1940. – № 9. – С. 90-93.
44. Там само.
45. Сас П.М. Феодальные города Украины ... – С. 34.
46. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально – экономические предпосылки войны) / А.И. Баранович. – М., 1959. – С. 106.
47. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / О.С. Компан – К., 1963. – С. 94; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569 – 1654) / П.В. Михайлина. – К., 1975. – С. 37.
48. Samsonowicz H. Grupy etniczne w Polsce XV wieku... – S. 466.
49. Заець А.Е. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. / А.Е. Заець // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 32; Михайлина П.В. Визвольна боротьба. – С. 27; Сас П.М. Феодальные города. – С. 125.
50. Źródła dziejowe. – T. VIII. Ziemie ruskie Wołyń i Podole / Opisane przez A. Jabłonowskiego. – Warszawa, 1889. – S. 64-65.
51. Samsonowicz H. Grupy etniczne w Polsce XV wieku... – S. 464; Szczygiel R. Konflikty społeczne. – S. 97-98.
52. ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 466 зв.
53. Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 373 зв.
54. Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 43зв-45зв.
55. Szczygiel R. Konflikty społeczne... – S. 97-103.
56. Żytkowicz L. Następstwa ekonomiczne i społeczne niskich plonów zbóż w Polsce od połowy XVI do połowy XVIII wieku // RDSG. – 1973. – T. XXXIV. – S. 21; Bogucka M. Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku. – Wrocław, 1970. – S. 88-89.
57. АРК. – Sygn. 82. – К. 77.
58. Торгівля на Україні. – № 116.
59. ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 398. – Арк. 152; Шиян Р. Купці-шотландці в містах Руського воеводства в XVI – XVII століттях / Р. Шиян // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1998. – Вип. 33. – С. 50-56.
60. Там само.
61. VL. – T. II. – S. 20, 51; Guldon Z., Stępkowski L. Ludność szkocka i angielska w Polsce w połowie XVII wieku // KHKM. – 1982. – T. XXX, nr 2. – S. 203.
62. Janeczek A. Ulice etniczne... – S. 136.
63. Zakrzewska-Dubasowa M. Z badań nad osadnictwem ormiańskim na ziemiach Zachodniej Ukrainy i dawnej Rzeczypospolitej // Polska w Europie. Studia historyczne. – Lublin, 1968. – S. 165.
64. Ibidem. – S. 166.
65. Торгівля на Україні. – № 66. – С. 94.
66. Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII – XVIII w. – Warszawa, 1989. – S. 232

67. Wyrobisz A. Mniejszości etniczne i wyznaniowe w miastach Europy wczesnonowoczesnej (XVI – XVIII w.) // *Ojczyzna bliższa i dalsza*. – Kraków, 1993. – S. 479.
68. Janeczek A. Ulice etniczne... – S. 136; tamże, przypis 45.
69. ЦДДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 460. – Арк. 171зв.
70. Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce... – S. 222; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga... – S. 120-122; Берковський В. До питання про асиміляцію татарського населення Острожчини / В. Берковський // Матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій Остріг на порозі 900-річчя 1996-1998 роки. – Остріг, 2000. – С. 166-167.
71. Ibidem.
72. Володіння князів Острозьких на Східній Волині. – С. 263.
73. ЦДДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 602 в.
74. Торгівля на Україні. – № 218.
75. Компан О.С. Міста України. – С. 102.
76. ЦДДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 178.
77. Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 204-205.

Резюме

В статтє делается попытка анализа социальной и этнической структуры торгового слоя Волынской земли и воеводства, впервые классифицировано и обозначено основные категории участников Волынской торговли в 16 – первой половине 17 ст.

Ключевые слова: Волынь, торговцы, караимы, шляхта, евреи, гданские купцы.

Одержано 7 листопада 2012 р.

УДК 257 (477. 43/44)

В.С. Перерва

МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ХІХ – ПОЧ. ХХ ст.

На основі архівних та опублікованих джерел досліджуються міжнародні зв'язки в церковному житті Подільської єпархії ХІХ – поч. ХХ ст. Наголошується на регулярності церковних пожертв мирян Поділля на користь православних християн різних країн та континентів.

Ключові слова: Церква, Подільська єпархія, Вселенське Православ'я, збір пожертв, духовенство, миряни.

У вищезначений період, коли, з однієї сторони, існуюче кріпацтво «прикріпляло» більшість православного населення до рідного населеного пункту, а з іншої, церковна організація не була відділена від державного апарату, храм у кожному парафіяльному осередку був справжнім «вікном у світ». До міської чи сільської святині прихожани ходили не лише для задоволення своїх духовних потреб. Саме в церкві щонеділі чи в свято (а при